

ALEKSANDER BÖHM*

6.2. PROKRAJOBRAZOWE INSTRUMENTY PLANISTYCZNE W NIEMCZECH

6.2. PRO-LANDSCAPE PLANNING INSTRUMENTS IN GERMANY

Streszczenie

Planowanie w Niemczech traktowane jest jak istotne narzędzie zarządzania państwem, a jego rozbudowany system zaprzecza stereotypom o nieskrępowanej wolności podmiotów fizycznych i prawnych. Podstawę planowej gospodarki przestrzeni stanowi zasada rozdzielności prawa własności gruntów od prawa ich zabudowy i jedynie gmina jest uprawniona do ewentualnego występowania o zmiany statusu terenów (również prywatnych)¹. W tym celu sporządzany jest przez gminę plan zagospodarowania przestrzennego, a zabudowa jest możliwa jedynie na obszarze wyposażonym w odpowiednią infrastrukturę techniczną oraz tam, gdzie dokonano stosownej reparcelacji (np. terenu rolnego). W zagospodarowaniu przestrzennym funkcjonuje podstawowe założenie, że tereny budowlane są największym komponentem majątku narodowego – znacznie przewyższającym istniejący park przemysłowy i inne zasoby finansowe. Są głównym elementem przesądającym o jakości życia. Potwierdzają to ustawy:

- w sprawie ochrony przyrody, opieki nad krajobrazem i zapewnienia wypoczynku na łonie natury (poziom landu),
- o ochronie przyrody i opiece nad krajobrazem (poziom federalny).

Punkt ciężkości tradycyjnego planowania przestrzennego leżał dotąd w kształtowaniu terenów zabudowanych i komunikacji. Tereny otwarte były zatem „resztą”. W ostatnich latach zarysowała się tendencja do odwrócenia tego kanonu. Wiodącą rolę przyszuje się kształtowaniu środowiska i krajobrazu, a „resztą” są tereny zabudowane. W tym kontekście na terytorium Lausitz – Dolnych Łużyc – realizuje się obecnie jedna z najciekawszych współczesnych koncepcji krajobrazowych. Wieloletnia eksploatacja w czasach NRD węgla brunatnego spowodowała tam powstanie rozległego „pojezierza” o powierzchni ok. 127 tys. hektarów. Obszar ten, podobnie jak wcześniej Zagłębie Ruhry, znalazł się w polu zainteresowania IBA – Międzynarodowej Wystawy Budownictwa – mającej w Niemczech ponad stuletnią tradycję. W rezultacie w 1999 r. powstał projekt o nazwie nawiązującej do położonych w sąsiedztwie parków zakładanych w XIX w. przez księcia Pückler-Muskau – Fürst-Pückler-Land. Wpisuje się on w szerszy kontekst znany pod nazwą Idea Quo – Tworzenia Osi Tożsamości i Jakości Regionów Turystycznych między Bałtykiem a Morzem Egejskim w ramach projektu INTERREG III B i ma być ukończony w roku 2010.

Słowa kluczowe: planowanie krajobrazu, planowanie regionalne, zrównoważenie estetyczne, „nowa wzniosłość”

Abstract

Planning is treated in Germany as an essential state governing tool, and the extended planning system contradicts the stereotypes of unrestricted natural and legal entities' freedom. The principle of the separation of land ownership from the right to development is the basis of planning, and only the municipality is authorized to apply for changing the land status (including private land). For that purpose, the municipality prepares a spatial plan, and development is possible only on the land equipped with proper technical infrastructure or wherever land has been subdivided (e.g. the farm lands).

Spatial planning is based on the principal assumption that development lands are the largest components of national assets, much exceeding the existing industrial resources and other financial resources. Land is the main element which decides about the quality of life. Those are confirmed by the laws:

- Nature Protection Law, Landscape Care and Relax in the Nature Laws (on the Land level),
- Nature Protection Law and Landscape Care Law (on the federal level).

The point of gravity of traditional spatial planning lied earlier in the shaping of developed land and transportation systems. Open areas were the “remaining lands”. In recent years, a trend to reverse that principle was marked. A lead role was assigned to environmental and landscape shaping, while the developed lands are rather the “remaining lands”.

In that context, the territory of Lower Lausitz has implemented one of the most interesting present-day landscape conceptions. Long-term brown coal extraction operation caused there, during the Democratic German Republic days, the development of large man-made lakes covering about 127,000 hectares. That area, similarly to the Ruhr Basin, became the area of interest of the International Building Exhibition (IBA), with over a hundred years of tradition. In 1999, a project was introduced. Its name referred directly to the name of the parks established in the vicinity by Prince Pückler-Muskau in the 19th century: Fürst-Pückler-Land. The project is part of a larger context called Idea Quo – Creation of the Tourist Region Identity and Quality Axis between the Baltic and the Egean Seas, under the INTERREG III B Project, to be completed in 2010.

Keywords: landscape planning, regional planning, sustainable aesthetics, “new sublime”

* Prof. dr hab. inż. arch. Aleksander Böhm, Instytut Architektury Krajobrazu, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska.

Wśród krajów europejskich najbardziej zdecentralizowany system planowania przestrzennego reprezentują Niemcy. W dużej mierze wynika to z głęboko zakorzenionej tradycji podziału państwa na *landy* – czyli kraje związkowe. Ich historyczne granice dramatycznie pogłębił powojenny podział Niemiec na NRD i RFN. W ramach planowania regionalnego granica ta jest obecnie niwelowana m.in. przez tzw. plany sektorowe dotyczące np. autostrad, kolei, energetyki, zaopatrzenia w wodę itp. Podobną rolę spełniają powszechnie obowiązujące standardy urbanistyczne – mające moc prawa powszechnego – funkcjonujące obok standardów lokalnych, obowiązujących tylko w poszczególnych krajach związkowych.

Kierunki polityki przestrzennej stanowiące nadbudowę niemieckiego systemu planowania mają charakter uzgodnionych, ale nieobowiązujących prawnie „kierunkowskazów”. Zwracają one uwagę na równoważenie warunków życia w poszczególnych częściach Niemiec, integrację z Europą i ochronę przyrody warunkującej życie. W skali całego państwa – mimo zasady hierarchiczności

W zagospodarowaniu przestrzennym funkcjonuje podstawowe założenie, że tereny budowlane są największym komponentem majątku narodowego – znacznie przewyższającym istniejący park przemysłowy i inne zasoby finansowe. Są głównym elementem przesądającym o jakości życia. Potwierdzają to ustawy:

- 1) w sprawie ochrony przyrody, opieki nad krajobrazem i zapewnienia wypoczynku na łonie natury (poziom landu),
- 2) o ochronie przyrody i opiece nad krajobrazem (poziom federalny)³.

Punkt ciężkości tradycyjnego planowania przestrzennego leżał dotąd w kształtowaniu terenów zabudowanych i komunikacji. Tereny otwarte były zatem „resztą”. W ostatnich latach zarysowała się tendencja do odwrócenia tego kanonu. Wiodącą rolę przyznaje się kształtowaniu środowiska i krajobrazu, a „resztę” stanowią tereny zabudowane. Wynika to z tego, że:

- 1) gminy nie chcą wyznaczać nowych terenów budowlanych, gdyż jeden nowy mieszkaniec kosztuje gminę

Tabela 1

Schemat systemu planowania przestrzennego w Niemczech

PORZĄDEK PRZESTRZENNY PAŃSTWA	PAŃSTWO	BUND Rząd federalny	Ustawa o porządku przestrzennym (BROG)	Zasady porządku przestrzennego
PLANOWANIE LANDU			LAND Rząd landu	Ustawa o planowaniu landu (LplG)
PLANOWANIE REGIONALNE	SAMORZĄD TERYTORIALNY	REGIONY Zgromadzenie Związku Regionalnego		
PLANOWANIE MIEJSCOWE			GMINY Rada miasta/gminy	Kodeks Planowania Miejscowego (BauGB)

– planowanie skoncentrowane jest na poziomie landów. Tam powstają obowiązujące prawnie plany regionalne mieszczące się w ogólnych ramach zasad rozwoju wieloprzestrzennego. Z kolei na poziomie lokalnym istnieją dwa rodzaje planów. Plan użytkowania terenów (*Flächennutzungsplan*) obowiązuje dla całego obszaru gminy i przenosi na jej terytorium ustalenia regionalne. Natomiast plan zabudowy (*Bebauungsplan*) dzieli dany obszar na szczególne rodzaje użytkowania oraz określa między innymi linie regulacyjne i wskaźniki wykorzystania terenu.

Planowanie w Niemczech traktowane jest jako istotne narzędzie zarządzania państwem, a jego rozbudowany system zaprzecza stereotypom o nieskrępowanej wolności podmiotów fizycznych i prawnych. Podstawę planowej gospodarki przestrzenią stanowi zasada rozdzielności prawa własności gruntów od prawa ich zabudowy i jedynie gmina jest uprawniona do ewentualnego występowania o zmiany statusu terenów (również prywatnych)². W tym celu sporządzany jest przez gminę plan zagospodarowania przestrzennego, a zabudowa jest możliwa jedynie na obszarze wyposażonym w odpowiednią infrastrukturę techniczną oraz tam, gdzie dokonana została stosowna reparcelacja (np. terenu rolnego).

więcej niż podatek, który płaci (zwłaszcza po zniesieniu w 1998 r. podatku od działalności gospodarczej),

- 2) mieszkańcy nie chcą pogorszenia istniejącej jakości środowiska,
- 3) widoczny jest upadek rolnictwa rodzinnego i tendencja do scalania dużych arealów,
- 4) postępuje „sakralizacja przyrody”.

Źródłem dbałości o krajobraz na poziomie planowania przestrzennego jest historycznie ugruntowane pojęcie *Landschaftsplanung* – planowanie krajobrazu – które oznacza przekroczenie bariery działań pasywnych i podejście do ochrony krajobrazu w sposób aktywny i niejako wyprzedzający. Planowanie krajobrazu oznacza cały kompleks działań odnoszących się głównie do środowiska przyrodniczego. W konsekwencji jest to często łączone z kształtowaniem środowiska (*Landschaft-und Umweltplan*), w którym zwykle lepsze rezultaty daje działanie zapobiegające niż reagowanie na powstałe już zagrożenie. Taką nazwę noszą plany opracowywane na poziomie landów i gmin. Treść tych planów odpowiada nazwie: „plan kształtowania środowiska i krajobrazu”. Zgodnie z tradycją niemiecką główny nacisk położony jest na działania:

- 1) zapobiegające – *Vorbeugung*,
- 2) kształtujące – *Gestaltung*,
- 3) wdrażające – *Sicherung*.

Plan użytkowania terenu gminy lub związku gmin (*Flächennutzungsplan*) opracowywany jest zwykle w skalach 1:10 000 lub 1:5000. Musi on być zgodny z celami

- tereny szkół, związków wyznaniowych, sportu i rekreacji,
- powierzchnie pod komunikację i infrastrukturę techniczną,
- wysypiska, składowiska itp.
- tereny zielone, parki, boiska, kąpieliska, ogródki, cmentarze,

Tabela 2

Związki między planowaniem przestrzennym a planowaniem krajobrazu

Poziom planowania	Planowanie zagospodarowania przestrzennego	Plany środowiska i krajobrazu
ZASADY ROZWOJU WIELKOPRZESTRZENNEGO (całe państwo)	– Ramy orientacyjne polityki zagospodarowania kraju (<i>Raumordnungspolitischer Orientierungsrahmen</i>)	Różne studia tematyczne
PLANOWANIE LANDU	– Plan rozwoju landu – dla całego obszaru landu (<i>Landesentwicklungsplan</i>) – Plany regionalne – dla wydzielonych części (<i>Regionalplan</i>)	Program przestrzenny środowiska (<i>Landschaftsraumprogramm</i>) Ramowy plan środowiska (<i>Landschaftsrahmenplan</i>)
PLANOWANIE MIEJSCOWE	– Plan użytkowania terenu dla całej gminy lub zespołu gmin (<i>Flächennutzungsplan</i>) – Plan zabudowy dla małych terenów przeznaczonych pod zabudowę lub inne zagospodarowanie (<i>Bebauungsplan</i>)	Plan zazielenienia (<i>Grünordnungsplan</i>)

ładu przestrzennego i pełnić rolę informującą o konkretnych zamiarach rady miejskiej. Tym różni się on od stosowanych w Polsce „polityk”, a nawet obowiązkowych studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, że określa nie tylko „co” i „gdzie”, ale również precyzyjnie „kiedy”. Jest obowiązkowy dla całego terytorium gminy (wyjątkowo można pewne tereny wykluczyć z opracowania – np. poligon – co wymaga uzasadnienia) i zatwierdzany przez wyższą instancję. Zawiera:

- powierzchnie pod zabudowę,
- powierzchnie pod zabudowę bez kanalizacji,

- tereny stref ochronnych (sanitarnych),
- wody i tereny ochrony przeciwpowodziowej,
- nasypy, wykop, tereny eksploatacji złóż,
- tereny rolnicze i leśne,
- tereny służące wyrównywaniu negatywnych wpływów na przyrodę i krajobraz,
- tereny wymagające rekultywacji⁴.

Natomiast plan zabudowy (*Bebauungsplan*) dotyczy terenów aktualnie „uruchomionych” przez gminę – niekoniecznie jako tereny budowlane, ale np. jako inwestycje rekreacyjne związane z terenami otwartymi. Plan ten

Tabela 3

Obszary Ochrony Przyrody i Krajobrazu w Niemczech

Rodzaj obszaru	Główny cel wyznaczenia	Organ wyznaczający
Obszar ochrony przyrody (NSG)	ochrona różnorodności gatunkowej/ piękna przyrody	Urząd Wojewody nadzór: Wydział Planowania Zieleni
Obszar ochrony krajobrazu (LSG)	utrzymanie: wartości dla wypoczynku/ różnorodności i piękna przyrody	Wydział Planowania Zieleni
Pomniki przyrody (ND) – maks. wielkość 5 ha	jak obszar ochrony przyrody	Wydział Planowania Zieleni
Pomniki przyrody (ND), pojedyncze obiekty lub ich grupy	jak obszar ochrony przyrody	Wydział Planowania Zieleni
Specjalnie chronione biotopy (BGB)	ochrona określonych biotopów	Wydział Planowania Zieleni + Urząd Ochrony Środowiska
Parki przyrody (NP) – duże obszary	ochrona krajobrazu wypoczynkowego	Ministerstwo Obszarów Wiejskich
Chronione tereny zielone (GG) tylko na terenach zabudowanych	przeważnie ochrona drzewostanu	Rada Miejska

jako zbiór przepisów, nie tylko technicznych, ale także prawnych, jest zaskarżalny. Zatem jego opracowanie jest niezwykle staranne – najczęściej w skali 1:1000, a nawet 1:500. Zawiera:

- lokalizacje, parametry zabudowy i tereny niepodlegające zabudowie,
- powierzchnie służące gminie (administracja, sport itp.),
- dopuszczalną liczbę mieszkań,
- obszary budownictwa wspieranego finansowo,
- szczególne użytkowania,
- zagospodarowanie terenów niezabudowywanych,
- ulice, chodniki, parkingi,
- infrastrukturę,
- oczyszczalnie, wysypiska,
- tereny parków, ogrodów, boisk, cmentarzy, kempingów itp.,
- role i lasy,
- tereny służące wyrównywaniu negatywnych wpływów na przyrodę i krajobraz,
- tereny zajmowane dla przebiegu infrastruktury,
- obszary o ograniczeniach wynikających z ochrony środowiska,
- obiekty wymagające stref ochronnych,
- tereny skażone,
- tereny chronionej przyrody lub dziedzictwa kulturowego⁵.

W wielu przypadkach, np. w Stuttgarcie, planowanie zieleni leży w kompetencji specjalnego wydziału Urzędu Planowania Miasta⁶. Jego głównym zadaniem jest stałe monitorowanie postępów w realizacji aktualnego planu środowiska i krajobrazu oraz opracowywanie bieżących ekspertyz – najczęściej zlecanych na zewnątrz, podobnie jak wykonanie nowej edycji samego planu. Plan taki stanowi „wkład ekologiczny” do opracowywanego planu zagospodarowania przestrzennego – jest zatem analogiczny do polskich planów ochrony. Znaczenie tego wkładu rośnie z powodu preferencji mieszkańców w wyborze zakupu domów w okolicy zdrowej i krajobrazowo atrakcyjnej, a to oznacza szansę na większe zyski gminy z tytułu podatków od nieruchomości. Badania prowadzone na ten temat wykazują chęć posiadania w pobliżu miejsca zamieszkania

terenów wypoczynkowych, zwłaszcza związanych z kompleksami leśnymi, o urozmaiconej topografii i rozległych widokach. Cenione jest także sąsiedztwo krajobrazu historycznego⁷.

Równoległe ze sprawnie działającym systemem planowania, w Niemczech prowadzone są badania podstawowe na temat wszechstronnie rozumianej jakości przestrzeni. Wśród wielu tematów znalazła się także relacja rozwoju zrównoważonego do estetyki krajobrazu⁸. Punktem wyjścia jest „zrównoważenie estetyczne” historycznego krajobrazu niemieckiego trwające do XX w., które ostatnio ginie pod naporem współczesnych procesów gospodarczych. Objawia się to ograniczeniem różnorodności form, utratą naturalności, zanikiem struktur wiejskich i zatarciem tożsamości regionalnej. Ten deficyt wartości widokowych pociąga za sobą konsekwencje w percepcji krajobrazu, to jest:

- „chropowatość” widoku (zbudowanego z form zdominowanych czynnikiem ekonomicznym),
- zubożenie (zastąpienie bogactwa drobnych form monotonią gospodarstw wielkotowarowych),
- destabilizację (utrata poczucia więzi z tradycją),
- wyobcowanie (niespełnienie oczekiwań emocjonalnych).

Według autorów badań stan ten nie ulegnie poprawie samoczynnie. Dlatego do polityki proekologicznej i koncepcji rozwoju zrównoważonego należy włączyć – obok oczywistych aspektów ekonomicznych – również aspekty kulturowe. W tym wypadku w ramach pojęcia „zrównoważenie” nacisk należałoby położyć na trwałość estetyczną krajobrazu towarzyszącą rozwojowi gospodarstwu. Owa trwałość nie oznacza niezmienności jego struktury i wyglądu, lecz zachowanie wysokiej atrakcyjności dla obserwatora (którego preferencje także ewoluują!), mimo zachodzących w krajobrazie głębokich zmian.

Istotne jest przy tym, aby tradycyjne wartości nie były automatycznie dewaluowane, a raczej wcielane w nowe koncepcje formowania przestrzeni. Nazywane są one „krajobrazem estetycznie zorientowanym” w ramach zrównoważonego rozwoju, a jego kategorie estetyczne, wrażenia i prototypy przedstawiono w tabeli⁹.

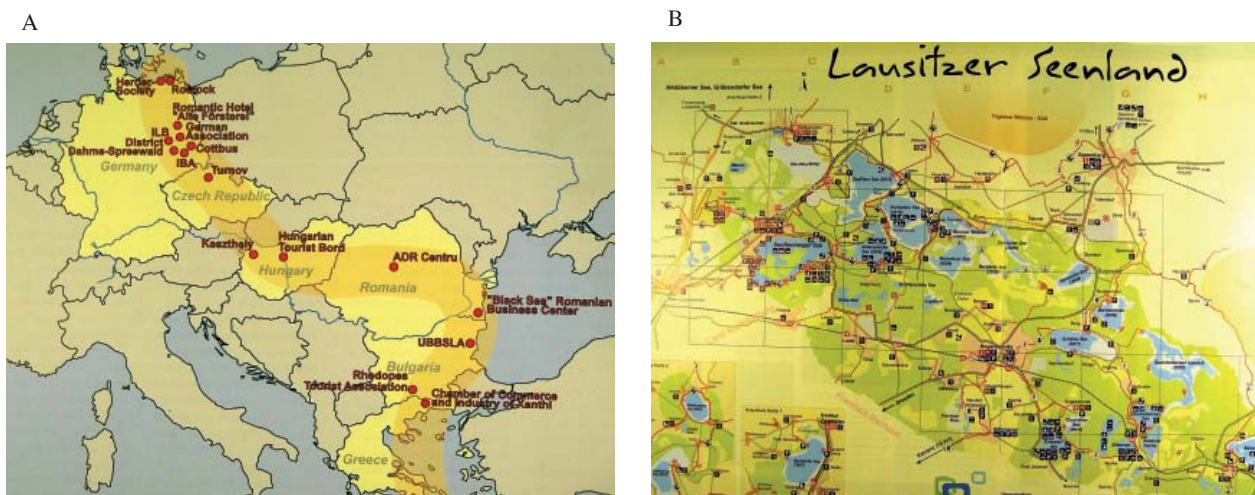
Tabela 4

Kategorie estetyczne	Postać	Wrażenie	Prototyp krajobrazu
Piękno	łatwo rozpoznawalne kompozycje z tworzywa przyrodniczego i kulturowego	nastroje harmonii i wrażenia jedności z otoczeniem	krajobraz tradycyjny A
„Nowa” wzniosłość	niezwykle, spontaniczne formy dzikiej natury, demonstrującej siłę i niezależność w tworzeniu (odtworzeniu) własnego krajobrazu	miłe uczucie „dysharmonii” i „nieładu” symbolizujące wolność i oryginalność	krajobraz sukcesji (np. poeksploatacyjny) B
Zaciekawienie	chaotyczny zbiór rozproszonych elementów, głównie wytworów techniki	poczucie emocji, ryzyka, niepewności, potrzeby postępu techniki	krajobraz miejski i przemysłowy C
Rola tła	teren prymitywnie skomponowany	zadowolenie z pożytku płynącego z technicznego wykorzystania przyrody	krajobraz współczesnego rolnictwa D

W tym kontekście na terytorium Lausitz (Dolnych Łużyc) realizuje się obecnie jedną z najciekawszych współczesnych koncepcji krajobrazowych. Wieloletnia eksploatacja węgla brunatnego w czasach NRD spowodowała tam powstanie rozległego „pojezierza” o powierzchni ok. 127 tys. hektarów. Obszar ten, podobnie jak wcześniej Zagłębie Ruhry, znalazł się w polu zainteresowania IBA – Międzynarodowej Wystawy Budownictwa – mającej w Niemczech ponad stuletnią tradycję. W rezultacie w 1999 r. powstał projekt o nazwie nawiązującej do położonych w sąsiedz-

kiem a Morzem Egejskim w ramach projektu INTERREG III B i ma być ukończony w 2010 r.

Istotną nowością na terenie Lausitz jest odrzucenie znanej praktyki przywracania terenom poprzemysłowym ich poprzedniego, naturalnego wyglądu. Uznano bowiem, że budzące grozę poprzemysłowe deformacje krajobrazu otwierają drogę rozwoju wspomnianej idei *New Sublime* – Nowej Wzniosłości. W konsekwencji gigantyczne przekształcenia rzeźby terenu w wyniku działalności kopalni odkrywkowych, a nawet pozostałości konstrukcji przemy-

Rys. 1. A. Ide Quo – Budowanie Osi Tożsamości i Jakości Regionów Turystycznych między Bałtykiem a Morzem Egejskim; B. Dolne Łużyce – Fürst-Pückler-Land [1]

Fig. 1. A. Ide Quo – Building of the Identity and Quality Axis of the Tourist Regions between the Baltic and the Aegean Sea; B. Lower Lusatia – Fürst-Pückler-Land

Rys. 2. Krajobraz poprzemysłowy Lausitz i jego turystyczne udostępnienie na trasie „Wycieczka na Marsa” [1]

Fig. 2. Post-industrial landscapes of Lausitz and their availability for tourists on the “Mars Route” [1]

twie parków zakładanych w XIX w. przez księcia Pückler-Muskau – Fürst-Pückler-Land. Wpisuje się on w szerszy kontekst znany pod nazwą Idea Quo – Tworzenia Osi Tożsamości i Jakości Regionów Turystycznych między Bałty-

skim a Morzem Egejskim w ramach projektu INTERREG III B i ma być ukończony w 2010 r. słowych stworzyły nowy, na swój sposób atrakcyjny krajobraz mogący przyciągać turystów.

Struktura przestrzenna Fürst-Pückler-Land zbudowana jest z „wysp krajobrazowych” położonych w czworobo-

Rys. 3. Rekultywacja krajobrazu poprzemysłowego w okolicach Klein Partwitz i jej pierwsze rezultaty w postaci urządzeń rekreacyjnych [2]

Fig. 3. Land reclamation of the post-industrial landscapes in the area of Klein Partwitz, with first results in the form of recreational facilities [2]

Rys. 4. IBA Tarasen – tarasy widokowe w miejscowości

Grossräschen i pawilon ekspozycyjny projektu Fürst-Pückler-Land na tle regionu Lausitz [2]

Fig. 4. IBA Tarasen: viewing terraces in Grossräschen and the exhibition pavilion of the Fürst-Pückler-Land Project on the background of the Lausitz Region [2]

ku pomiędzy miastami Guben, Bad Muskau, Elsterwerda i Lübben. Krajobraz poprzemysłowy – nazywany „krajobrazem w ruchu” – jest w niewielkim tylko stopniu renaturyzowany (np. w zakresie oczyszczania wód i sukcesji naturalnej) i uzupełniany urządzeniami turystycznymi, co ma być zakończone do 2010 r.

Już od kilku lat to gigantyczne przedsięwzięcie krajobrazowe – choć jeszcze nieukończone – budzi duże zainteresowanie turystów, co jest umiejętnie wykorzystywane dla promocji regionu, ale także dla budowy prokrajobrazowych postaw społecznych.

Niezwykły „spektakl krajobrazowy” umożliwiony dzięki specjalnie zbudowanym tarasom widokowym jest tu połączony z ekspozycją innych aspektów tego obszaru, od formacji geologicznych, poprzez prehistorię, najnowszą historię, etnografię do regionalnego folkloru.

Jednym z elementów współczesnej tożsamości tego obszaru jest jego położenie po obu stronach granicy polsko-niemieckiej. Łączy nas geologia tzw. Łuku Mużakowskie-

go, Łużycanie, Park Mużakowski wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO jako obiekt transgraniczny, natomiast dzieli Nysa. Po jednej jej stronie leży Bad Muskau, po drugiej Łęknica. Niemieckie uzdrowisko, które po okresie inwestycji typowych dla NRD przeżywa rozkwit, zaproponowało władzom Łęknicy współpracę w dziedzinie ochrony krajobrazu i zagospodarowania turystycznego. Wymagałoby to reorientacji priorytetów polskiej gminy dotyczących ożywienia zamierających bazarów przygranicznych i przemysłu ciężkiego (!). Prowadzone na ten temat negocjacje są trudne i przypominają to, co 25 wieków temu powiedział Arystoteles: „człowiekowi podoba się to, co jest dla niego uchwytne, dostępne intelektualnie, zmysłowo, pamięciowo i co nie przekracza zdolności jego umysłu”.

Przypisy

¹ A. Jędraszko, *Planowanie środowiska i krajobrazu w Niemczech*, Warszawa 1998, s. 30.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*, s. 22

⁴ J. Hernik, G. Olejniczak, *Planowanie przestrzenne w RFN*, Bydgoszcz–Kraków 2006, s. 32.

⁵ *Ibidem*, s. 33-34.

⁶ A. Jędraszko, *op. cit.*, s. 49.

⁷ *Ibidem*, s. 75-76.

⁸ W. Nohl, *Sustainable landscape use and aesthetic perception – preliminary reflections on future aesthetics*, *Landscape and Urban Planning* 54(2001), s. 223-237.

⁹ *Ibidem*, s. 230.

Źródła ilustracji

1. Fürst Pückler-Land 2000–2100 – Internationale Bauausstellung, www.iba-see.de.
2. Fot. Aleksander Böhm.

Literatura

- [1] Jędraszko A., *Planowanie środowiska i krajobrazu w Niemczech*, Warszawa 1998.
- [2] Hernik J., Olejniczak G., *Planowanie przestrzenne w RFN*, Bydgoszcz–Kraków 2006.
- [3] Nohl W., *Sustainable landscape use and aesthetic perception – preliminary reflections on future aesthetics*, *Landscape and Urban Planning* 54(2001), s. 223-237.